

AGENTIK SUN'YI INTELLEKT DAVRIDA INSON VA TEXNOLOGIYA O'RTASIDA MAS'ULIYATNING QAYTA TAQSIMLANISHI

Zohidova Shahnoza Furqatovna

Navoiy shahridagi Prezident maktabi tarix va tarbiya fani o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22055662>

Annotatsiya. Mazkur tezisda agentik sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida inson va texnologiya o'rtasidagi ijtimoiy, axloqiy hamda funksional mas'uliyatning qayta taqsimlanishi ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Sun'iy intellektning an'anaviy yordamchi texnologiyadan maqsadni anglash, vazifalarni rejalashtirish, muqobil yechimlarni tanlash va muayyan darajada avtonom harakatlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega agentik tizimga aylanishi mas'uliyatning subyekti, chegaralari va mezonlarini qayta ko'rib chiqishni talab qilayotgani asoslanadi.

Shuningdek, algoritmik qarorlar sharoitida insonning axloqiy avtonomligi, nazorat funksiyasi, delegatsiya uchun javobgarligi, raqamli kompetentligi va tanqidiy tafakkurining ahamiyati ochib beriladi. Agentik sun'iy intellekt inson mas'uliyatini kamaytiruvchi emas, balki uni yangi mazmun bilan boyituvchi ijtimoiy-texnologik omil ekanligi to'g'risida xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: agentik sun'iy intellekt, inson, ijtimoiy mas'uliyat, texnologik avtonomlik, raqamli jamiyat, algoritmik qaror, axloqiy mas'uliyat, delegatsiya, inson nazorati, raqamli kompetentlik, tanqidiy tafakkur.

Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim xususiyatlaridan biri inson faoliyatining tobora ko'proq raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashib borayotganidir. Sun'iy intellekt tizimlari bugungi kunda axborotni qayta ishlash yoki inson tomonidan berilgan oddiy topshiriqlarni bajarish bilan cheklanmay, murakkab muammolarni tahlil qilish, muayyan maqsadga erishish uchun vazifalarni mustaqil ravishda bosqichlarga ajratish, turli variantlarni solishtirish va tegishli harakatlar ketma-ketligini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'lib bormoqda. Mazkur jarayon sun'iy intellekt taraqqiyotining yangi bosqichi – **agentik sun'iy intellekt** fenomenining shakllanishiga olib kelmoqda.

Agentik sun'iy intellekt an'anaviy algoritmik tizimlardan o'zining nisbatan yuqori darajadagi funksional avtonomligi bilan farqlanadi. Bunday tizimga umumiy maqsad berilgach, u maqsadga erishish yo'llarini aniqlashi, vazifalarni rejalashtirishi, tashqi axborot manbalaridan foydalanishi va ayrim harakatlarni insonning har bir bosqichdagi bevosita ko'rsatmasisiz amalga oshirishi mumkin. Natijada inson va texnologiya munosabatlari "inson – vosita" shaklidagi an'anaviy modeldan "inson – nisbatan avtonom raqamli agent" munosabatiga tomon o'zgarmiqda.

Ushbu transformatsiya texnologik imkoniyatlar bilan bir qatorda qator ijtimoiy-falsafiy muammolarni ham yuzaga keltiradi. Ulardan eng muhimlaridan biri – mas'uliyat muammosidir.

Agar muayyan harakat inson tomonidan emas, balki unga topshirilgan vazifani mustaqil rejalashtirgan sun'iy intellekt agenti tomonidan amalga oshirilsa, uning natijasi va oqibatlari uchun kim javobgar bo'ladi? Mas'uliyat foydalanuvchiga, dasturchiga, texnologiyani ishlab chiqqan tashkilotga yoki tizimni joriy qilgan institutga tegishlimi? Sun'iy intellektning avtonomlik darajasi oshgani sari inson mas'uliyati kamaydimi yoki aksincha, yanada murakkablashadimi?

Mazkur savollarga javob izlash agentik sun'iy intellektni faqat texnologik fenomen emas, balki insonning erkinligi, tanlovi, axloqiy pozitsiyasi va jamiyat oldidagi javobgarligiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy hodisa sifatida o'rganishni taqozo etadi.

Sun'iy intellektning dastlabki shakllarida inson asosiy qaror qabul qiluvchi subyekt sifatida saqlanib qolgan. Texnologiya esa inson tomonidan belgilangan algoritm va ko'rsatmalarni bajaruvchi vosita vazifasini bajargan. Agentik sun'iy intellektning shakllanishi mazkur munosabatni sezilarli darajada o'zgartirmoqda.

Agentik tizimlar ma'lum darajada mustaqil ravishda "harakat qilishi" mumkin. Bunda mustaqillik insoniy ong yoki mutlaq erkinlik ma'nosida emas, balki berilgan maqsad doirasida muqobil variantlardan birini tanlash, operatsiyalarni rejalashtirish va vazifalarni bajarish darajasidagi funksional avtonomlik sifatida tushunilishi lozim.

Aynan shu xususiyat inson va texnologiya o'rtasidagi mas'uliyat chegaralarini aniqlashni murakkablashtiradi. Chunki oddiy texnik vositada uning natijasi bilan inson harakati o'rtasidagi sababiy bog'liqlik nisbatan aniq ko'rinadi. Agentik tizimda esa foydalanuvchi umumiy vazifani belgilashi, uning bajarilish jarayonining ayrim qismlari esa sun'iy intellekt tomonidan shakllantirilishi mumkin.

Shu tariqa zamonaviy raqamli muhitda inson faoliyati **bevosita faoliyat modelidan delegatsiyalangan faoliyat modeliga** o'tmoqda. Ya'ni inson ayrim funksiyalarni texnologiyaga topshiradi, biroq bu topshirish jarayoni uning mas'uliyatdan butunlay voz kechishini anglatmaydi.

Mas'uliyat insonning o'z harakatlari, qarorlari va ularning ijtimoiy oqibatlarini anglash hamda ular uchun javob bera olish qobiliyatini ifodalovchi muhim ijtimoiy-falsafiy kategoriyadir.

Mas'uliyat erkinlik bilan chambarchas bog'liq. Insonda tanlash imkoniyati mavjud bo'lgan joyda ushbu tanlovning oqibatlariga nisbatan javobgarlik masalasi ham yuzaga keladi.

An'anaviy falsafiy yondashuvlarda axloqiy mas'uliyatning asosiy subyeksi inson hisoblanadi. Chunki inson ong, iroda, maqsad, qadriyatlar tizimi va o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini anglash qobiliyatiga ega.

Sun'iy intellektning murakkablashishi ushbu tamoyilni butunlay inkor etmaydi. Agentik tizimlar mustaqil vazifalarni bajarish imkoniyatiga ega bo'lsa-da, ular inson ma'nosidagi axloqiy ong, vijdon va ma'naviy javobgarlikka ega subyektlar sifatida qaralmasligi lozim.

Shu sababli sun'iy intellektning texnologik avtonomligi bilan insonning axloqiy avtonomligini bir xil tushunish metodologik jihatdan to'g'ri emas. Texnologik avtonomlik – tizimning muayyan operatsiyalarni mustaqil amalga oshirish darajasini anglatga, axloqiy avtonomlik shaxsning qadriyatlarga tayangan holda ongli ravishda tanlov qilishi va uning oqibatlari uchun javob berishi bilan belgilanadi.

Agentik sun'iy intellektning ijtimoiy hayotga kirib kelishi mas'uliyatning yo'qolishiga emas, uning shakli va tuzilishining o'zgarishiga olib kelmoqda. Mazkur transformatsiyani bir necha yo'nalishda kuzatish mumkin.

Birinchidan, **bajarish mas'uliyatidan nazorat mas'uliyatiga o'tish** yuz bermoqda. Ilgari inson muayyan vazifani bevosita o'zi bajargan va natijasi uchun javob bergan bo'lsa, endilikda u ayrim vazifalarni sun'iy intellektga topshirishi mumkin. Biroq insonning mas'uliyati bunda tugamaydi.

Aksincha, texnologiyaga qanday maqsad berilgani, uning faoliyati qanday chegaralangani, olingan natija qay darajada tekshirilgani kabi masalalar inson zimmasidagi yangi javobgarlik shakllarini yuzaga keltiradi.

Ikkinchidan, **individual mas'uliyatdan taqsimlangan mas'uliyatga o'tish** tendensiyasi kuchayadi. Murakkab sun'iy intellekt tizimini yaratish va undan foydalanish jarayonida dasturchilar, ma'lumotlar bilan ishlovchi mutaxassislar, texnologik kompaniyalar, tashkilot rahbarlari, foydalanuvchilar hamda davlat institutlari ishtirok etishi mumkin. Demak, salbiy oqibat yuzaga kelganda javobgarlikning faqat bir shaxsga tegishli ekanligini aniqlash qiyinlashadi.

Uchinchidan, **delegatsiya uchun mas'uliyat** alohida ahamiyat kasb etadi. Inson sun'iy intellektga qanday vakolatni, nima maqsadda va qanday shartlar asosida topshirgani uchun javobgar bo'lishi kerak. Bu jihatdan mas'uliyat faqat harakatning yakuniy oqibatiga emas, balki vakolatni topshirish to'g'risidagi dastlabki qarorga ham tegishlidir.

To'rtinchidan, **oldindan baholash mas'uliyati** shakllanmoqda. Inson agentik sun'iy intellektni ishga tushirishdan avval uning mumkin bo'lgan oqibatlari, xavflari va boshqa shaxslarning manfaatlariga ta'sirini imkon qadar baholashi zarur.

Demak, sun'iy intellekt taraqqiyoti insonning ijtimoiy mas'uliyatini kamaytirmaydi, aksincha, uni ko'p bosqichli va murakkab hodisaga aylantiradi.

Agentik sun'iy intellekt sharoitida yuzaga keladigan muhim muammolardan biri – insonning mas'uliyatni algoritm zimmasiga yuklash ehtimolidir. Kundalik va professional faoliyatda “sun'iy intellekt shunday tavsiya qildi”, “algoritm shu natijani berdi” kabi argumentlardan foydalanish insonning o'z qarori uchun javobgarlikdan chekinishiga olib kelishi mumkin.

Biroq algoritm natijasiga tayanish insonni avtomatik tarzda javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Chunki sun'iy intellektning faoliyat doirasi inson tomonidan yaratilgan ma'lumotlar, texnologik infratuzilma, dasturiy cheklovlar va maqsadlar bilan bog'liq.

Shuning uchun agentik sun'iy intellektidan foydalanishda **“inson nazorati”** tamoyili muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, inson taqdiri, huquqlari, imkoniyatlari yoki ijtimoiy mavqeiga jiddiy ta'sir qiluvchi qarorlarda yakuniy baholash va javobgarlik mexanizmlarini to'liq algoritmik tizimga topshirish ijtimoiy va axloqiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Mas'uliyat muammosini inson erkinligidan ajratib o'rganib bo'lmaydi. Erkinlik insonning muqobil imkoniyatlar orasidan ongli tanlov qilishi bilan bog'liq bo'lsa, mas'uliyat ushbu tanlovning oqibatlarini qabul qilishni nazarda tutadi.

Sun'iy intellekt insonning qaror qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. U katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilib, inson uchun muqobil variantlarni aniqlaydi, murakkab vaziyatlarni modellashtiradi va tegishli tavsiyalar beradi. Shu ma'noda texnologiya inson erkinligining imkoniyatlar doirasini kengaytiruvchi vosita bo'lishi mumkin.

Ammo masalaning ikkinchi tomoni ham mavjud. Inson sun'iy intellekt tavsiyalariga haddan tashqari bog'lanib qolsa, qaror qabul qilishdagi mustaqillik asta-sekin algoritmik vositachilikka bog'liq bo'lishi mumkin. Natijada shaxsda “texnologiya yaxshiroq biladi” degan psixologik va ijtimoiy qarash shakllanadi.

Bunday holatda insonning formal tanlov huquqi saqlanib qolgan bo'lsa ham, amalda uning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish faolligi pasayishi mumkin.

Shuning uchun agentik sun'iy intellekt sharoitida inson erkinligini saqlash faqat texnologiyadan foydalanish huquqi bilan emas, undan mustaqil ravishda fikrlash qobiliyatini saqlash bilan ham belgilanadi.

Agentik sun'iy intellekt keng tarqalgan jamiyatda raqamli kompetentlik oddiy texnik ko'nikmadan ijtimoiy mas'uliyat elementiga aylanadi. Zamonaviy shaxs sun'iy intellektdan foydalanishni bilish bilangina cheklanmasdan, uning imkoniyatlari va chegaralarini tushunishi, algoritmik xatolar ehtimolini hisobga olishi, olingan ma'lumotni tekshirishi va uning ijtimoiy oqibatlarini baholay olishi kerak.

Bu jarayonda tanqidiy tafakkurning ahamiyati yanada ortadi. Sun'iy intellekt ishlab chiqargan matn, xulosa, prognoz yoki tavsiyaning texnologik jihatdan ishonchli ko'rinishi uning mutlaq to'g'ri ekanligini anglatmaydi.

Shuning uchun kelajakdagi raqamli savodxonlik uch asosiy komponentni birlashtirishi lozim: texnologik bilim, tanqidiy tafakkur va axloqiy mas'uliyat. Ana shu uch omil uyg'unlashgan taqdirdagina inson sun'iy intellektdan o'zining intellektual imkoniyatlarini kuchaytiruvchi vosita sifatida samarali foydalanishi mumkin.

Agentik sun'iy intellekt sharoitida mas'uliyat faqat alohida inson darajasida ko'rib chiqilmasligi kerak. Davlat, ta'lim muassasalari, ilmiy tashkilotlar, biznes tuzilmalari va texnologik kompaniyalarning ham ijtimoiy mas'uliyati ortadi.

Birinchidan, sun'iy intellektdan foydalanishning aniq axloqiy va huquqiy chegaralarini shakllantirish zarur. Ikkinchidan, fuqarolarning sun'iy intellekt bo'yicha savodxonligini oshirish muhim vazifaga aylanadi. Uchinchidan, algoritmik tizimlardan foydalanish jarayonlarida shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlash talab etiladi.

Ayniqsa, ta'lim tizimida sun'iy intellektdan foydalanish madaniyatini shakllantirish alohida ahamiyatga ega. Yosh avlod texnologiyadan faqat tayyor axborot olish vositasi sifatida emas, balki mustaqil fikrlashni to'ldiruvchi intellektual instrument sifatida foydalanishni o'rganishi kerak. Aks holda sun'iy intellektning qulayligi insonning intellektual mustaqilligi va shaxsiy mas'uliyatining zaiflashishiga sabab bo'lishi mumkin.

Agentik sun'iy intellekt rivojlanayotgan sharoitda inson va texnologiya munosabatlarini tartibga soluvchi yangi ijtimoiy modelning markazida inson qadri turishi lozim. Texnologiyaning yuqori samaradorligi uning barcha sohalarida inson qarorini almashtirishi kerakligini anglatmaydi.

Inson markazidagi yondashuvda sun'iy intellekt inson imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi, inson esa maqsadlarni belgilovchi, qadriyatlarga asoslangan tanlovni amalga oshiruvchi va ijtimoiy oqibatlarni baholovchi asosiy subyekt bo'lib qoladi.

Shu nuqtai nazardan, agentik sun'iy intellekt davrida ijtimoiy mas'uliyatning quyidagi yangi formulasi shakllanayotganini qayd etish mumkin:

texnologik vakolatning ortishi → inson nazoratining kuchayishi → ijtimoiy javobgarlik chegaralarining kengayishi.

Demak, sun'iy intellekt qanchalik murakkab va avtonom bo'lib borsa, insonning undan foydalanish madaniyati, axloqiy nazorati va texnologik qarorlarning oqibatlarini anglash darajasi ham shunchalik yuqori bo'lishi talab etiladi.

Agentik sun'iy intellektning shakllanishi inson va texnologiya munosabatlarining yangi bosqichini boshlab bermoqda.

Ushbu jarayonning asosiy xususiyati texnologiyaning oddiy vositadan ma'lum darajadagi funksional avtonomlikka ega raqamli agentga aylanishidir. Natijada insonning jamiyatdagi mas'uliyat modeli ham transformatsiyaga uchramoqda.

Agentik sun'iy intellekt inson mas'uliyatini bekor qilmaydi. Aksincha, an'anaviy javobgarlik shakllariga nazorat qilish, delegatsiya, oldindan xavfni baholash, algoritmik natijalarni tekshirish va texnologiyaning ijtimoiy oqibatlarini hisobga olish kabi yangi mas'uliyat shakllarini qo'shadi.

Shuningdek, agentik sun'iy intellekt sharoitida individual mas'uliyat bilan bir qatorda jamoaviy va institutsional mas'uliyatning ahamiyati ortib boradi. Texnologik tizimlarni yaratish, joriy etish va ulardan foydalanish jarayonida qatnashuvchi barcha subyektlarning vakolatlari va javobgarlik chegaralarini belgilash zarur.

Eng muhimi, inson sun'iy intellektning funksional avtonomligini o'zining axloqiy mas'uliyatidan voz kechish uchun asos sifatida qabul qilmasligi kerak. "Algoritm qaror qildi" degan yondashuv o'rniga "inson texnologik vosita yordamida qaror qabul qildi va uning oqibatlarini nazorat qildi" tamoyili ustuvor bo'lishi lozim.

Shunday qilib, agentik sun'iy intellekt davrida inson va texnologiya o'rtasidagi mas'uliyatning qayta taqsimlanishi insonning ijtimoiy rolini kamaytirish emas, balki uni yangi mazmun bilan boyitish jarayonidir. Kelajakdagi barqaror raqamli jamiyat sun'iy intellektning imkoniyatlarini kengaytirish bilangina emas, balki ushbu imkoniyatlardan foydalanadigan insonning axloqiy, intellektual va ijtimoiy mas'uliyatini yuksaltirish bilan ham belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Floridi L. *The Ethics of Artificial Intelligence: Principles, Challenges, and Opportunities*. Oxford: Oxford University Press, 2023.
2. Russell S. *Human Compatible: Artificial Intelligence and the Problem of Control*. New York: Viking, 2019.
3. Coeckelbergh M. *AI Ethics*. Cambridge: MIT Press, 2020.
4. UNESCO. *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. Paris: UNESCO, 2021.
5. European Union. *Artificial Intelligence Act*. 2024.
6. Gunkel D.J. *The Machine Question: Critical Perspectives on AI, Robots, and Ethics*. Cambridge: MIT Press, 2012.
7. Bostrom N. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
8. Floridi L., Cows J. A Unified Framework of Five Principles for AI in Society // *Harvard Data Science Review*. 2019.